

Osmanlı Sahasında İlk Modern Tarih Usûlü Çalışması:
Hamîdetül-Usûl

Yusuf Turan Günaydın*

Giriř

Gelembevîzâde Ahmed Tefvik tarafından kaleme alınmış bir tarih usûlü çalışması olan *Hamîdetül-Usûl*, Arap, Türk ve Batı kaynakları da dikkate alınarak yazılmış mütevazı bir çalışmadır. 1295 [1879/1880] tarihinde İstanbul'da Cevâib Matbaası'nda basılmış olan eser bir "Mukaddime", iki "Bâb" ve bir "Hâtîme"den müteşekkildir.

Gelembevîzâde Ahmed Tefvik

Müellif, eserinin "Sebeb-i Te'lîfini açıkladığı kısmın sonunda kendisini "Ser-kitâbî-i Şehriyârî Gelembevî-zâde hafîdi Ahmed Tefvik" şeklinde tanıtmaktadır. "Gelembevî" nisbesi, ünlü bir ulemâ ailesine mensubiyetini göstermekteyse de -görüldüğü üzere- bu nisbenin imlâsı, "Gelenbevî" şeklindeki yaygın imlâdan farklıdır. "Gelembevî" imlâsının müellifin bir tercihi olduğu düşünülebilir. Ansiklopedik ve biyografik kaynaklar ise "Gelenbevî-zâdeler"nin nisbesini ittifakla "Gelenbevî" imlâsıyla kaydetmektedir.

Köklü Osmanlı ailelerinden olan Gelenbevîzâdelerin tespit edilebilen ilk şahsiyeti Gelenbe'de müftü ve müderris olan Mehmed Efendi'nin kızının Kazasker Şeyh Yusuf-zâde Yusuf Efendi ile evliliğinden dünyaya gelen Kazasker Hâlid Efendi'dir. Ahmed Tefvik Bey, bu soydan Müderris İsmail Rif'at Efendi (ö. 1845)'nin oğludur. Galata kadılığı, Tedkîkât-ı Şer'iyye Meclisi üyeliği, 23 Eylül 1976'ya kadar II. Abdülhamîd'in Ser-kitâbîliğini deruhte etmiştir. Evliliğinden çocuğu olmamıştır. 1892'de İstanbul'da ölmüş

*Bilim Uzmanı, Emekli, Ankara, ytgundaydin@yahoo.com
DOI:10.37879/9789751749994.2022.18

ve Yahya Efendi Dergâhı haziresine defnedilmiştir.¹ *Michaud'un Histoire des Croisades (1817)* adlı eserini Türkçeye tercüme ettiği de belirtilmektedir.² On (10) ciltlik olan bu eserin bütününcü tercüme etmemiş olması ancak tercüme heyetinde yer almış olma ihtimali de bulunmaktadır.³

Hamîdetü'l-Usûl

a) *Genel Görünüş:* Bir tarih usûlü çalışması olarak *Hamîdetü'l-Usûl*, muhtasar-müfid bir görünümde dir. Eserin en başında “Sebeb-i Te’lifin açıklanmış bir ön söz (s. 2-3), hemen peşinde ise “Mukaddime” (s. 4-8) yer almaktadır.

Hamîdetü'l-Usûl iki “Bâb”dan oluşmaktadır. “Bâb-1 Evvel” (s. 8-28) ve “Fasl-1 Sâni” (s. 28-40) şeklinde bölümlenen eserin iki ana bölümünde bir adlandırma karışıklığı göze çarpmaktadır: İkinci Bâb her nedense “Fasl-1 Sâni” olarak adlandırılmıştır. Çünkü eserde bir “Fasl-1 Evvel” bulunmadığı gibi bir “Bâb-1 Sâni” de yoktur. Eserin her iki bâbı da “Rûkn”lerden oluşmaktadır. “Bâb-1 Evvel” de “Fasl-1 Sâni” de dörder rûkndür. En sonunda ise “Hâtîme” yer almaktadır.

b) *Eserin Bâb ve Rûknlerinin Konuları:* Ahmed Tevfik, eserinin “Sebeb-i Te’lif” bölümünde “İlm-i târihin dağınık ve karışık meselelerini bir aslı noktada toplayarak bu meselelerin aralarındaki sıhhat ve fesâdın birbirinden ayırt edilmesi tarif istemez derecede faydalı ve önemlidir.” diyerek bu hususların tespitinin “ilm-i usûl-i târih”e ait olduğunu vurgulamaktadır. Bu sebeple Arapça, Türkçe ve yabancı dillerdeki kaynaklara müracaat ederek “usûl-i târihiyye mesâil ve kavâidini cem ve telif” ettiğini ve eserini “lisân-ı azbûl-beyân” olan Türkçe ile yazdığını söylemektedir (s. 2).

“Bâb-1 Evvel”in konusu tarih usûlüne ait olarak belirlediği birtakım terimlerin açıklanmasıdır. Bu terimler “delil”, “müstedell”, “müstedellün-bih” ve “müstedellün-aleyh”tir (s. 8). Bu dört terim, “Bâb-1 Evvel”in dört rûknünü oluşturmaktadır. “Rûkn-i Evvel” için ayrıca bir ara başlık konulmamıştır ve burada “delil” kelimesi bir tarih usûlü kavramı olarak ele alınmıştır (s. 8-10). “Rûkn-i Sâni”de ele alınan terim “müstedell”dir (s. 11). “Rûkn-i Sâlis”in konusu “müs-

1 Bk. Yılmaz Öztuna, “Gelenbevi-zâdeler”, *Devletler ve Hanedanlar*, C II, Türkiye (1074-1990), Kültür Bakanlığı Yay., gnşl. 2. Baskı, Ankara 1996, s. 666.

2 Öztuna, *age.*, s. 666.

3 Kütüphane kataloglarını gözden geçirdiğimizde bu eserin Osmanlı döneminde bir tercümesinin bulunduğunu görüyorsak da tercüme heyetinde Ahmed Tevfik Bey’in adı geçmez: *Emrül-Acib fi Târihi Ehlîs-Salib*, çev. Ali Fuad, Edhem Pertev, Ârif Ahmed Bey, İstanbul 1900?.

tedellün-bih” terimidir (s. 12-20). Birinci Bâbın son rüknü olan “Rükn-i Râbi” ise “müstedellün-aleyh” teriminin açıklanmasına tahsis edilmiştir (s. 20-28).

Ahmed Tevfik, “Bâb-ı Sâni” hükmündeki “Fasl-ı Sâni”de “ahkâm-ı târihiyye” üzerinde durmuştur. Burada da bir kavramsallaştırmaya giden müellif bu bâbı da dört rükn üzere yazmıştır. “Fasl-ı Sâni”nin “Rükn-i Evvel”inde “Hüküm” kavramı (s. 28-30); “Rükn-i Sâni”sinde “Hâkim” (s. 30); “Rükn-i Sâlis”inde “mahkûmun-bih” (s. 31-35); “Rükn-i Râbi”inde ise “mahkûmun-aleyh” (s. 39-40) kavramlarını tarih usûlü ilmi açısından ele almıştır.

Hamîdetü'l-Usûl’ün “Hâtîme” bölümü ise “turuk-ı tahbîr beyanındadır” (s. 41-43). Yani burada tarihî hadiseleri nakletme yollarından söz edilmektedir.

c) *Eserin Muhtevası*: Ana ve ara bölüm başlıklarını yansıttığımız *Hamîdetü'l-Usûl*, öncelikle kavramsallaştırmayı esas alan mütevazı bir tarih usûlü çalışması sayılmalıdır. Müellifinin kullandığı kavramlar hukuk, din, siyaset vb. sosyal disiplinler tarafından da kullanılan kavramlardır. Elbette *Hamîdetü'l-Usûl*’de bunlar tamamen tarih usûlü ilmi çerçevesinde işlenmiş, arkaplanları bu yönde doldurulmaya çalışılmıştır. Yakın tarihimizde ortaya konulan tarih çalışmaları arasında eser, en çok bu yönüyle öne çıkmaktadır diyebiliriz.

Ahmed Tevfik’e göre tarih usûlünün konusu “ahbâr ve havâdis-i mezkûreye ârız olan ahvâl”dir. Yani tarih bahislerine ve zikredilen olaylara ilişkin durumlardır. İşte tarih usûlü bu olaylardan gerçeğe uygun olanlarıyla olmayanlarını ayırt etmenin yolunu gösterir. Zaten “tarih” kavramı her dönemde meydana gelen olayları usûlünce tespit edip kayda geçirmeyi ifade etmektedir. Ona göre tarih, güzel hakikatleri bildirmede “hâkim-i âdil”; değişken durumlar için “şâhid-i sâdik”tır.

Tarihî olaylara vâkıf olmak insanoğlunun şiddetle ihtiyaç duyduğu bir şeydir. Çünkü insanlar birbirlerinin desteği olmadan zorunlu ihtiyaçlarını elde edemeyeceği için hemcinsiyle bir araya gelip yardımlaşmaya mecburdur. Böylece yardımlaşmaya dayalı bir toplumsallık doğar. Yardımlaşma bütün aslı işlerde ortaklığı gerektirir ve bu ortaklık da birtakım ihtiyaçların elde edilmiş yollarını bilmeyi zorunlu kılar. Bu bilgi, yüzyıllardır olup duran işler ve kâinatın sırları üzerinde düşünmekle hâsıl olur. Bu tür işleri düşünceden uygulamaya dökmek için insan tekrar maharet ve ihtisas gerektiren işlere ihtiyaç duyar. Zira tek bir kişinin ömrü asırlar boyu meydana gelen işleri meydana çıkarmak bakımından yetersiz ve âcizdir. Dolayısıyla insanlığın ortak tecrübesinin bir topluluktan diğer topluluğa aktarılması şarttır. Tecrübe aktarımı düzenli olmazsa bir bölgede elde edilen tecrübe ve bilgi diğer böl-

gelerdekilerin tecrübeleriyle birleşemez. Böyle olunca da olaylar ve kâinatın sırları gerektiği kadar anlaşılabilir. Hatta bu sırlar zamanın akışı içinde yok olur gider. Söz konusu anlayış, ancak tarihî olayların bilinmesi vasıtasıyla vücuda gelir. Dolayısıyla buna bağlı hadiseler vâkıf olmak insanlara son derece lâzımdır. Tarihî haberler, olayların nakledilegelmesiyle ortaya konulabilir. Tarih, başlangıçta babalardan oğullara; oğullardan torunlara ve buna kıyasla bilâhare kavimden kavme rivayet olunarak ilerler.

İnsanlığın ilk çağlarında olaylar yalnızca sözlü olarak nakledilmiş, sonraları söz ve işleme yoluyla aktarılmaya başlanmıştır. İşte tarih ilmi böyle ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan “kitâbet” = yazım işlemine “tarihin esası” demek çok uygundur ve bu sebeptendir ki ilk kavimlerin tarihleri bilgisizlik giysisiyle örtülüdür. İnsan cinsinin sanat ve bilimle çok uğraştığı sıralarda diğer ilim dalları gibi tarih ilmi de esasları belli bir ilim dalı olarak ortaya çıkmıştır.

Müellif bu temel noktalara değindikten sonra ortaya konulan araştırmaların Yunanlılardan önce diğer milletlerde tarih ilminin ortaya çıkıp çıkmadığını gösteremediğini belirtmektedir. Elbette bu durum müellifin yaşadığı dönem için söz konusudur. O dönemlerde tarih ilminin ancak Yunanlılardan sonra Romalılarda, daha sonra da Araplarla diğer milletlerde yayıldığına dair bir kanaat bulunduğunu görmekteyiz. Sırf “tarih yazıcılığı” bakımından hak verilebilecek olan bu düşünce, yazılı ilk tarih malzemesine Sümerlerde rastlanmasıyla bugün çok daha eski çağlara kadar da götürülebilmektedir.

Ahmed Tefik Çin ve Hindistan sahalarındaki yazılı tarih kaynaklarının kimler tarafından yazıldığı bilinmediği için tarih ilmi alanında Yunanlı ve Romalı tarihçilerden söz etmekle işe başlamaktadır. Yunanlılarda Herodot’tan önce Ferkid ve Hellanikos’tan söz etmekte; Herodot’un “misli görülmemiş” bir tarih yazdığını; peşinden gelen Tukydidis, Agzifon ve Polybios’un tarih yazıcılığından sonra Eski Yunan sahasında tarih alanındaki verimin zayıflayıp çöktüğünü belirtmektedir. Romalılarda ise tarihçi olarak Katon, Quintus Fabius Pictor ve Byzon’dan ilk elde söz etmektedir. Daha sonra da Sallustius, Teneloh, Tacitus gibi eski Roma tarihçileriyle modern zamanlar tarihçilerini saymaktadır. Müellife göre Araplarda tarih ilminin kadri, medeniyet kaynağı olan İslâm’dan sonra anlaşılmalı ve asrımıza kadar da tarih alanında durmaksızın eserler ortaya konulmuştur. Ahmed Tefik Arapların meşhur tarihçilerinin ilki olarak Muhammed b. İshâk’ı gösterir. Daha sonra ise Vâkidî, Taberî, Mes’ûdî, İbnü’l-Esîr, Ebü’l-Fidâ, İbn-i Halikân ve İbn-i Haldûn’un tarih alanına katkılarını anlatmaktadır.

Eserini Arapça, Türkçe ve Batı dillerindeki birtakım kaynakları inceleyerek oluşturduğunu söyleyen Ahmed Tevfik, ne yazık ki bu kaynakların adlarını vermemiştir. Dolayısıyla tarih usûlü ilmi için kullanılacak kavramları ortaya koyarken ne derce özgün olabildiğini kolayca anlayamıyoruz. Bu husus ancak eserin telif tarihi olan 1879/1880'den önceki tarih kaynakları taranarak ortaya konulabilir. Fakat Osmanlı sahasında 1880 öncesinde müstakil herhangi bir tarih usûlü çalışmasına rastlayamadığımız için *Hamîdetü'l-Usûl*'deki terimlerin mümkün olduğunca özgün olduğunu söyleyebiliriz. Belirttiğimiz gibi bu kelimeler, diğer sosyal disiplinler tarafından da kullanılan terimler olmakla birlikte bunlara yüklenen muhteva tamamen tarih usûlü alanına münhasırdır.

Hamîdetü'l-Usûl'ün ilk bölümünde ele alınan kavramlar ve Ahmed Tevfik'in bunlara yüklediği muhtevayı özetle şöyle gösterebiliriz:

1. *Delil*: Haberin bizzat kendisini ispat eden bir kuvvettir. İspat ya “nazar” veya “haber”le olur. Nazar ise haber getireni (muhibrîn-anh) bizzat tarihinin görmesidir.

2. *Müstedell*: Haberin manasını ispat zımında tarihî delili ortaya koyan “râvî” yani tarihçidir. Râvî doğru düşünmeyi bilen ve kelimeleri açık ve yerli yerince kullanabilen biri olursa tarihçilikte başarılı olabilir.

3. *Müstedellün-bih*: Haberin aslını anlatıp ispat eden bir kuvvettir. Bu anlatım da ya “haber”, ya “şiiir”, ya “sefer” veya “eser” yollarından biriyle gerçekleşir.

4. *Müstedellün-aleyb*: Haberin aslı, yani olayın hakikatidir. Şartı ise vukuunun tahakkukudur.

5. *Hüküm*: Haberin anlamını tashih ve tespit eden bir kuvvettir. İşte bu kuvvete “tarih usûlü” denir.

6. *Hâkim*: Haberi faydalı ve doğrulanmış olan usûlcüdür. Usûlcü, doğru düşünceli ve isabetli ilim sahibi olursa ancak haberi ifadeye ve tashihe güç yetirebilir.

7. *Mahkûmun-bih*: Haberin manasını beyan eden bir kuvvettir. Bundan “hüküm” anlaşılır. Şartı, haberin ispatının gerçekleşmesidir.

8. *Mahkûnun-aleyb*: Haberin manası, yani vasfıdır. Şartı ise haberin ortaya çıkışının gerçekleşmesidir.

9. *Tahbîr*: Bu kavramların veciz ifadelerle anlatılmasından sonra eserin “Hâtime” bölümü gelmektedir. “Türük-ı Tahbîr Beyânında” olan bu sonuç bölümünde ise asıl itibariyle “tahbîr” kavramı açıklanmaktadır.

“Tahbîr” yani haberdar etme / haberlendirme ise birtakım yollarla olur. Tahbîrin en kestirme yolu hadiseyi faydalı yönleriyle zikretmektir.

Hamîdetül-Usûl'de ortaya konulan kavramsallaştırma, özetle bu şekilde ortaya konulabilir.

Eserin Önemi

Yukarıda belirttiğimiz hususlara ek olarak diyebiliriz ki *Hamîdetül-Usûl*'ün modern tarih usûlü çalışması olarak bir önemi de “Antika yani Eşyâ-yı Atika” başlıklı bir ara bölümde arkeolojiye de tarih usûlü açısından dikkat çekmiş olmasıdır.

Eser Zeki Velidî Togan'ın da dikkatini çekmiştir. *Tarihde Usul* adlı eserinde *Hamîdetül-Usûl*'ü “Avrupa manâsiyle tarihte usulü ve tarih felsefesini aksettiren eserler sıfatıyla (...) zikrettiğimiz tercümelemler (...)’den başka bazı orijinal eserler”⁴ arasında saymaktadır. Gelembevî'nin eserinden önce zikrettiği Ahmed Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Târih*'ini “tarih felsefesine dair”; *Hamîdetül-Usûl*'ü ise “tarihte usul mevzuu üzerine” bir eser olarak nitelermektedir.⁵

Togan'a göre Gelembevî'nin üzerinde İslâmî anelerin tesiri görülmektedir. O İbn-i Haldun'un “etvâr” ve “asabiye” nazariyesini kabul etmiş, “(...) tarihî kaynakların tenkidinde esas olarak bu mütefekkirin “istidlâl” nazariyesini genişletmekle iktifa etmiştir.”⁶ Buna karşılık Togan da yukarıda isimlerini saydığımız Eski Yunanlı ve Romalı tarihçileri anması, Amerika'nın keşfini değerlendirmeye çalışması gibi sebeplerle eseri modern tarih usûlü çalışmaları arasında önemli görmektedir.

4 Bk. Togan, *Tarihde Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1950, s. 181.

5 Togan, *age.*, s. 182.

6 Togan, *age.*, s. 183.

Sonuç

Hamîdetül-Usûl, Ahmed Tevfik'in tarih usûlü alanında kaleme aldığı ilgi çekici bir eserdir. Yer yer vecize gibi ifadelerle yazılmış olan eser anlam bakımından yoğun cümlelerle doludur. Bundan da müellifin mümkün olduğunca öz bir eser kaleme almak istediği ve bu sebeple az sözle çok anlam ifade etmeye çalıştığı düşünülebilir.

Eserde mümkün olduğunca özgün bir kavramsallaştırma ortaya konulmuştur. Bu kavramlar iki bölümde ele alınmış, her bölüm de dörder alt başlığa bölünmüştür. Bu başlıklar altında Ahmed Tevfik'in tarih usûlü alanında yerli ve yabancı birçok kaynaktan yararlanarak derli toplu bir tutumla entelektüel bir çaba sergilediği hemen görülebilmektedir.

Tespitlerimize göre eser, Osmanlı sahasında modern zamanlarda ortaya konulmuş ilk Türkçe telif tarih usûlü çalışmasıdır. Eseri Zeki Velidi Togan'ın da dikkatini çekmiş ve fakat Mübahat S. Kütükoğlu'nun tarih usûlü hakkındaki tanınmış ve bugün için çok faydalanılan eserinin bibliyografyasına girmemiştir. Togan'ın eserden söz etmesine rağmen günümüzde gözden kaçmış bir çalışma olduğu da vurgulanmalıdır.

Eserin üslûbu ve konuya yaklaşımı açısından daha net bir kanaat ve intiba oluşturmak amacıyla "Sebeb-i Te'lif", "Mukaddime" ve "Hâtîme" bölümlerinin çeviriyazı metinlerini de çalışmamıza eklemiş bulunuyoruz.

KAYNAKLAR

Gelembevîzâde, Ahmed Tevfik, *Hamîdetül-Usûl*, Cevâib Matbaası, İstanbul 1295, 43 s.

<http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=351793>

Kütükoğlu, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usul*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2011.

Leonard, Hense, *Hellen-Latin Eski-Çağ Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1948.

Michaud, François Joseph, *Emrül-Acîb fi Târîhi Ehli's-Salîb*, çev. Ali Fuad, Edhem Pertev, Ârifî Ahmed Bey, İstanbul 1900 (?).

Öztuna, Yılmaz, "Gelenbevî-zâdeler", *Devletler ve Hanedanlar*, C II: Türkiye (1074-1990), Kültür Bakanlığı Yay., gnşl. 2. Baskı, Ankara 1996, s. 666.

Togan, Zeki Velidi, *Tarihde Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1950.

Ekler

Ek-1

Sebeb-i Te'lif

“es-Saîdü men ete‘azza bi gayrihi”⁷ hadîs-i hikmet-tahdîsi meâl-i münîfince insan için her şeyi nefsinde tecrübe ve imtihana kalkışmayarak sâirlerinden ibret almakta nice nice ferâid-i kemâlât melhûz ve fenn-i celîl-i târihin bu yolda gösterdiği ve göstereceği hizmetin meziyyet-i fevkalâdesi her sâhib-i ilm ü irfân hazîne-i fikriyyesinde mahfûz idüğü vâreste-i kayd-ı teşrih ve benâberîn-i fenn-i mezkûrun cemiyet-i mütemeddinece lüzûm-ı mütâlaası âzâde-i külf-i tavzîhdır. İlm-i târihin iş bu meziyyet-i behiyyesiyle berâber mesâil-i müteşettitesini bir nokta-i asliyyede cem ederek mesâil-i merkûme aralarındaki sıhhat ve fesâdın dahi tefrîk ve temyîzi tarîf istemez derecede müfid ve mühimdir. Şu vechile zabt-ı mesâil ve tayîn-i sıhhat ve fesâd, ilm-i usûl-i târihe münhasır olup bu bâbda iktizâ eden kütüb-i Arabiyye ve Türkîyye ve ecânibîyyeye bi'l-mürâcaa usûl-i târihiyye mesâil ve kavâidinin cem ve telfîk ve lisân-ı azbû'l-beyân-ı Türkî üzere tahrîr ve tenmîk kılınması, her kelâm-ı meşhûn-ı'l-ilhâmı uyûn-ı medeniyyete nûr ve kulûb-ı maârif ve kemâlâta bâdî-i sürûr olan Pâdişâh-ı maârif-perver ve Şehin-şâh-ı ma‘delet-güster şevketlü Abdülhamîd Han-ı Sâni efendimiz hazretlerinin cânib-i seniyyü'l-cevânib-i şehriyârîlerinden fermân buyurulmağla ol fermân-ı celîlü'l-unvâna imtisâlen işbu risâle-i muhtasara bir mukaddime ve iki bâb ve bir hâtîme üzerine tertîb ve tanzîm ve Hamîdetü'l-Usûl ismiyle tevsîm olunarak atebe-i sipihr-mertebe-i cihândârîlerine takdîme cesâret olundu.

Âftâb-ı âlem-tâbın hâk-i bî-mikdâra tenezzülü kabilinden olarak mütalaasına rağbet-i seniyye-i gerdûn-kıymet-i Hilâfet-penâhîleri tecvîz buyurur ise de nazar-ı dakâyık-ı kîmyâ-eser-i Cenâb-ı Şehriyârîlerine tesâdüf edecek hatîât-ı adîdenin makrûn-ı afv-ı âlî-i Hâkân-ı A‘zamîleri olması dahi ayrıca ve bilhassa istirhâm kılındı. Kâtibe-i ahvâlde fermân ve bende-gân, nimet-i bî-minnet-i Şevket-penâh efendimizindir.

Ser-kitâbî-i Şehriyârî

Gelebevî-zâde Hafîdi

Ahmed Tefvîk

7 Hadîsin tamamı şöyledir: “السعيد من اتعظ بغيره والشقي من اعتبر بنفسه” = “İyi insan başkasına itibar gösterir; kötü insan da nefsinde itibar eder.” Hadîsin kritiği için bk. <http://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=351793>

Ek-2

Mukaddime

Ba'de edâ-i mâ-vecebe aleynâ malûm olsun ki mevzu-i usûl-i târîh ahbâr ve havâdis-i mezkûreye ârız olan ahvâlden bahseder bir ilm-i azîmü'ş-şân-dır. İlm-i mezkûrun gâyeti ise vâkıa mutâbık haberleri gayr-i mutâbıklardan temyîz etmek yolunu gösterir. Bu makamda târîh lafzından murâd havâdis-i rüzgârı yoluyla kayd u sebtir. Benâberîn, fezâil-i a'mâlde târihe 'hâkim-i âdil' denilmek ne kadar revâ ise tahavvül-i ahvâlde dahi şâhid-i sâdık denilse ol kadar sezâdır.

Hafî ve setîr olmadığı üzere havâdis-i târîhiyyeye vukuf insanlara şiddetle lâzımdır. Çünkü teâvünsüz havâyic-i zarûriyyesini [5] insan başlı başına istihâl edemeyeceğinden hemcinsiyle tecemmü' ve ittihadâ mecbûr ve muztardır. Böylece ictimâ-ı tenâsuru tevîd eder. Tenâsur bilcümle umûr-ı asliyyede müşâreketi müstelzim olur ve şu müşâreket havâyic-i mezkûrenin vücûh-ı tahsilini bilmeği îcâb eder ve bu biliş, şuûnât ve esrâr-ı kevnîyyeyi derk ü iz'ânla husûl bulur. Şuûnât-ı mezkûreyi kuvveden file getirmek için insan tekrâr mümârese-i ef'ale muhtâc olur. Zîrâ bir şahsın ömrü şuûnât-ı dehrîyyeyi hakkıyla meydâna çıkarmak emrinde kâsır ve âcizdir. Bu suretçe bir kavimden diğerkavme tecârübün teâkubu muktezidir. Eğer tecârüb birbirini teâkub etmez ise bir adamın tecrübe ve marifeti diğerkavminin maârifine muttasıl olmaz da ol vakit şuûnât ve esrâr-ı kevnîyye lâyıkiyle tefhim edilemez. Öyle esrâr-ı kevnîyye ki mürur-ı eyyâm ile zevâl bulur. Tefhîm-i mebhûs ancak vukûât-ı târîhiyye vesâtetiyile vücûda gelir ve buna mebnî ahbâr ve havâdisle ittilâ insanlara şiddetle lâzımdır. Ahbâr, nakl-i havâdisle olur ve ibtidâ-i emrde âbâdan ebnâya ve ebnâdan ebnâ-i ebnâya ve helümme-cerran ebnâdan ebnâya ve bilâhare kavimden kavme rivâyet olunarak ilerlemiştir. Ömr-i evvel-i âdemîde yani zamân-ı tevahhuştâ vâkıât yalnızca nakl olunup sonraları yani ömr-i sâni-i beşerîde nukûş ve elfâzla intikale başlamış ve bu cihetle fenn-i târîh zuhur eylemiştir. Şu hâlde kitâbete 'esâs-ı târîh' nâmı verilmek münâsibdir ve bu sebebdendir ki akvâm-ı evveliyyenin ahvâl-i târîhiyyesi setr-i gışâve-i cehâlet olmuştur. Nev'-i beşerin fûnûn ve maârifle iştigale münhemik bulunduğu sırada ulûm-ı [6] sâire gibi fenn-i târîh dahi istihrâc kılındı ve şimdiye kadar edilen tedkîkât Yunanlılardan evvel diğerkavimlerde fenn-i mezkûrun cilve-nümâ-yı sâha-i zuhûr ve hudûs olup olmadığını isbât edemedi ve bu fen Yunanlılardan sonra Romanîlerde, ba'dehû akvâm-ı Arabîyyede ve akvâm-ı mezkûrenin hem-muâsırı bulunan Efrenc'de şüyû buldu.

Çin ve Hindistân ve Horâsân ahâlisi meyânelerinde fenn-i mezkûrun mebd-i zuhûru ve târîh yazanları meçhûlümüz bulunduğundan ol bâbda beyân-ı malûmât edemeyiz. Yunanîler fenn-i târihi bi't-tedric keşf ü istihrac ettiler. Şöyle ki evvelâ ruvât-ı Yunaniyye nakl-i ahbâra ibtidâ, ba'dehû üdebâsı tertib-i eş'âr-ı târihiyyeye itinâ eylediler. Bir müddet sonra hutebâsı esfârın lüzumunu ictihâd etmeleriyle esfâra başlandı. Biraz zamân mürûrunda rüesâ-yı Yunaniyye şu yoldaki âsârın kayd ü tahririni emr ü ârzü ederek cem ve telfikine muvaffak oldular. Kaldı ki Yunanîler sonraları ekseriya târihlerini birtakım evhâm u tahayyülâtla imlâ ettiler ki âsâr-ı târihiyyeleri içinde işe yarar târih kitâbı bulunamaz dereceye geldi. Yunanîlerin evvelki müerrihleri Ferkid [فرقيد] ve ona peyrev olan Hylanikos [هيلانيكوس]'tur⁸. Bu müerrihler ve onlara tâbi bulunanlar müşâhede ettikleri havâdis ve vukûâtı esbâb ve müsebbebâtıyla sebt ü kayd etmeyip sâdece beyân eylemeleriyle Herodot zamanına kadar mükemmel târih yazamadılar. Herodot⁹ misli görülmemiş surette târih yazdı. Ba'dehû Tukid'in¹⁰ zuhuriyle felsefe yolunda târih tedvin ve Agzifon dahi fesâhatle felsefe beynini cem ve tezyin ettiği gibi Bulbib [بوليب]¹¹ fenn-i mevâizde asrının [7] yegânesi oldu. Bunlardan sonra gelenler öyle âsâr-ı nefise telifinde teşmîr-i sâk-ı himmet edemediklerine mebni fenn-i târih oralarda Hükûmet-i Yunaniyye ile muzmahill oldu.

Gelelim Romalılara. Bu millette ibtidâ târih yazan Katon ve onun isrine giden Biktor [بيكتور]¹² ve sonra Byzon'dur. Fakat bu müerrihler kudemâ-i müerrihîn-i Yunânî misillü manzûr ve meşhûdâtlarını ibârât-ı sâzice ile zabt u imlâ eylediklerinden nâşî Memâlik-i Yunaniyye'yi seyr ü seyahatten sonra Herodot üslûb ve tertibi üzere târih yazan Salsta [سالسته]'ya¹³ gelince tevârih-i mükemmele yazamadılar. Bunlardan sonra Teneloh [تنلوه] zuhur ve ilm-i fesâhat ve belâğatte sa'y-i mevîr eyledi. Vetasit [وتاسيت] hüsn-i siyer ve ahlâka dâir müellefât-ı cemîle ve makbûleye musaddar ve muvaffak oldu. Sonraları zevât-ı mûmâ-ileyhimin şebîh ve nazîrlerini Romalılar yetiştiremedikleri cihetle târih ve fûnûn-ı sâire[de] buldukları derecâttan terakkî edemediler. Kudemâ-yı Efrenc ise Roma bilâdını istilâyâ kadar fenn-i târihe itinâ eylediler. Sonra ulemâ ve müerrihîn-ı Efrenc tahsil ve icâd-ı fûnûn ve

8 Lesboslu Hellanikos, (MÖ V. Yüzyıl).

9 Herodotos (MÖ 484 - 430/420).

10 Yaklaşık MÖ 460 - MÖ 395 tarihleri arasında yaşamış bulunan Antik Yunan tarihçisi ve Atinalı general Tukididis hakkında bk. *Hense-Leonard, Hellen-Latin Eski-Çağ Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul 1948.

11 Polybios (MÖ 200 - 118).

12 Quintus Fabius Pictor (MÖ 200).

13 Sallustius [Gaius Sallustius Crispus] (MÖ 86 - 34).

sanâyiye ve lâ-siyyemâ fenn-i mezkûra bir suretle ihtimâm-ı tâmm ettiler ki ilm-i târîh asran ba'de asrin terakkiden geri kalmayarak bugünkü isme'd-de-recâta erişti. Mütekaddimûn-ı Efrenc'den meşhur müerrih Froserd ve mütevassitûndan Bosue ve müteerrihûndan Volter ve Gibbons ve Montesquieu ve Cantio ve Segur ve bunların ve bunların emsalidir. Arablarda dahi fenn-i târîhin kadr ü kıymeti mebde-i medeniyet olan İslâmiyetten sonra anlaşılıp asrımıza kadar ilm-i târîhin sahâyif-i telifâta bahşende-i zîb ü fer olmasının ardı ve arası kesilmedi.

[8] Arabların meşhur müerrihlerinden evvelkisi Muhammed b. İshâk olup fütûhât-ı evveliyyeyi tevrîh etmekle "Sâhibü'l-Megâzi" lakabıyla müş-tehi,r oldu ve Vâkıdî bu zâtın yoluna gitti. Ba'dehû zamânında vukua gelen havâdis-i İslâmiyyeyi Taberî zabt u tahrîr ve havâdis-i merkûmeye pek çok ahbâr-ı evvelîn ilâve ve tezyîd eyledi. Sonra Mes'ûdî gelip asrının hulefâsı ahvâlini ve İbnü'l-Esîr kable'l-İslâm mevcûd olan târîhlerini yazdılar. Sâ-niyyen İbnü'l-Esîr târîhini Ebü'l-Fidâ telhis ile berâber vaktinin havâdisini târîh-i mezkûra zeyl etti. İbn-i Hallikân meşâhîr-i İslâmiyye terceme-i hâl-lerini ve İbn-i Haldûn Arab ve Acem târîhlerini bir tarz-ı rengîn üzere sebt-i sûtûr-ı tıbyân ettiler. Makrîzî dahi ahbâr-ı mülûku tahrîr ve zabt eyledi. Velhâsıl en sonra İslâm müerrihleri ekseriyet üzere sahâyif-i târihi asırlarının a'yânı terceme-i ahvâline hasr ederek İbn-i Tolun ve Muhibbî ve Murâdî misillü vekitlerinin rüesâsı ahvâlini yazdılar."

Ek-3

Hâtîme:

Turuk-ı Tahbîr Beyânındadır

Tahbîr, hâdiseyi vech-i müfid üzere zikretmektir. Hâdiseyi bu vechile tezkîr, hüs-n-i terkîb ve tertibe menûttur. Terkîb ya vâsf-ı bilâda, ya ahbâr-ı ibâda mütealliktir. Alâ kile'ş-şikkayn terkîbde üslûb-ı mergûba riâyet edilir ise o terkîb hasendir.

Malûmdur ki asır teceddüd ettikçe ihtiyâcât-ı medeniyeye tekessür ve ih-tiyâcât-ı mezkûr tekessüre başladıkça ahvâl-i insâniyye tebeddül eyler ve şu tekessür ve şu tebeddül vuku buldukça etvâr-ı âlem tahavvül eder. İhtiyâcât tekessür, ahvâl tebeddül, etvâr tahavvül eyledikçe lügat artar. Lügat arttı-kça şîve-i ifâde başka renk alır. Binâen-aleyh emr-i te'lifte mütekaddiminin meslek-i ifâdelerine tebeyyet câiz olmadığı gibi her asrın ruhuna mütâbaat lâzımdır ki terkîbde üslûb hasen bulunsun. Te'liften ta lafızda fesâhat yâhûd manâda berâat kasdolunur. Lafızda sâde fasâhati irâde etmek yâhûd manâda berâat aramak ümmetin ol suretlerdeki meyil ve hevesinden nâşîdir. Fakat

lafızda fesâhat kasdolunduğu vakit hâdisenin zikri zâtî olmayıp arazidir. Çünkü havâdisi beyân lizâtihâ maksûd değildir. Bu surette havâdis vaz' cihetiyle kizbden ve nakil sebebiyle tahriften tathîr edilemez. Manâda berâat irâde kılındığı zamân havâdisi tezkâr zâten maksûddur. Bu takdirce havâdisin kizb ve tahriften tecridine itinâ kılınır. Binâen-alâ-zâlik ulemâ lafızda fesâhat aramaz, manâda berâat ister. Olan da budur. Maa-hâzâ istikâmete mürâât kat'iyen lâzımdır. İstikâmete mürâât garaz ve meyilden [41] tecerrüde ve garaz ve meyilden tecerrüd vassâf ve meddâh olmamağa, vassâf ve meddâh olmamak hakâyık-ı eşyaya vâkıf bulunmağa mütevekkıftır. Tertîb dahi ya coğrafya yâhûd târihte olur ve tertîb-i coğrafi ekseriya ekâlîm hasebiyle ve aktâr ve emsâr isimleri itibariyledir. Yani aktâr ve emsârın isimlerini terkîb eden harflerden ibtidâki harf elif ise evvelâ ve bâ [ب] ise sâniyen ve sâ [س] ise sâlisen ve ilâ-âhîrih vaz' ve bu vechile tertîb edilir. Kaldı ki itibâr-ı ekâlîm muhtelifdir. Kudemâ kürr-e arzı kutren yedi iklim ve müteahhirûn bi hasebi'l-vaz' beş kıt'aya taksîm etmişlerdir.

Gelelim 'tertîb-i târihi'ye. Tertîb-i mezkûr dörttür. Zîrâ ahbâr ya sinninin muktezâsı üzere zikr ve o zamân bi hasebi'l-a'sâr fasl u tefrik olunur. Ya bi hasebi'l-vakâyi' beyân ve ol vakit vekâyi' havâdisin muktezâsı veçhile taksîm edilir veyâ bi mukteziyyü'd-düvel ifâde ve o surette bi hasebi't-temellük tertîb edilir.

En sonra malûm ola ki ekser müerrihîn a'sârı mütekaddim ve mütevassıt ve müteahhir kısımlarına taksîm ettiler. Frenkler hilkat-i Âdem aleyhi's-selâmdan Roma'nın meşhûr hükümdârı Birinci Teodosyüs nâm kayser-i ekber asrına gelince geçen zamânı yani Karn-ı Râbi'-i Milâdî evâhirini mütekaddim ve asr-ı mezkûrdan Amerika'nın keşfine yani On Beşinci Karn-ı Milâdîye kadar mürur eden vakti mütevassıt ve bu vakitten asrımıza varınca güzêrân eden ezmineyi müteahhir addettiler ve bazı müerrihler mebd-i hilkatten Hicrete kadar mümtedd olan zamânda vuku bulan havâdisi mütekaddim ve bunlardan sonrakine müteahhir dediler. İslâm müerrih ve muhakkikleri [43] hilkat-i Âdem aleyhi's-selâmdan zuhur-ı Hazret-i Mûsâ aleyhi's-selâma gelince geçen zamânlara Asr-ı Evvel ve asr-ı mezkûrdan Hicrete kadar mürur eden evkâta Asr-ı Sâni ve mâbâ'dına Asr-ı Sâlis nâmlarını verirler. Asr-ı kadimin pek meşhûr vukûâtı zuhur-ı insân ve tûfân ve memâlik ve büldân tesîsi ve Asr-ı Sâni havâdisinin eşheri zuhûr-ı İslâm ve hurûc-i Tatar ve keşf-i Amerika'dır.

Temme.

